

Про пограниччя Болгарії і Русі в раннє середньовіччя

А. Т. Сміленко

В історичній літературі поширене визначення північно-східного кордону середньовічної Болгарії періоду Першої Болгарської держави (т. зв. Першого Болгарського царства) 681-1018 рр. по р. Дністер. Подібне визначення зустрічається в багатьох спеціальних і узагальнюючих працях і нерідко на історичних картах.

Останнім часом значну увагу північно-східному кордону середньовічної Болгарії приділяють болгарські вчені¹. Зокрема, дослідженню території і кордонів середньовічної Болгарії присвятив спеціальну монографію П. Коледаров. В цій праці автор розширює територію Болгарської держави до нижнього Дніпра. На думку П. Коледарова, кордонами середньовічної Болгарії були не лінії, а широкі смуги або області, що оточували її, населені союзними племенами, зобов'язаними обороняти ці області від ворожих нападів. Ці зони, що не були густо населені, включені згаданим автором до території Болгарської держави. На північному сході подібною прикордонною смугою була степова зона між гирлом Дунаю і нижнім Дніпром, де кочували споріднені праболгарські племена, а в X ст. розселились союзні Болгарії печеніги. На думку П. Коледарова, це дає підстави вважати, що протягом всього періоду існування Першої Болгарської держави її північно-східний кордон сягав нижнього Дніпра.

З боку російських істориків подібне твердження викликало сумніви. Так, Г. Г. Літаврін вважає питання про зону праболгарського впливу на чорноморське узбережжя на схід від Дністра дискусійним, на його думку, північно-східним рубіжем Болгарії, очевидно, був Дністер³. Кордони Болгарії протягом тривалого періоду існування Першої Болгарської держави зазнавали змін, їх розвиток докладно вивчено П. Коледаровим. Проте на його думку, північно-східний рубіж Болгарії протягом зазначеного періоду лишався незмінним.

Нагадаємо дані писемних і археологічних джерел про північно-східний рубіж Болгарії періоду Першої Болгарської Держави. Перемістившись під натиском хозар із Приазов'я до Дунаю в 70-і роки VII ст., праболгари-уногундури на чолі з ханом Аспарухом спершу зайняли місцевість, що називалась Онгл. Існують різні думки відносно локалізації цієї місцевості. Значна частина

© А. Т. СМІЛЕНКО

дослідників розміщує Онгл на лівому березі Дунаю в степах Буджака. Після переможної битви з Візантією праболгари в 681 р. одержали від імперії землі для їх поселення в Нижній Мезії та Малій Скіфії на правому березі Дунаю, де праболгари і слов'яни-склавини створили Болгарську державу. Після цього частина праболгарських племен продовжувала кочувати на лівому березі Дунаю та далі на схід в степах Причорномор'я та Подніпров'я.

В цих областях відомий ряд пам'яток кінця VII — початку VIII ст., що відображають боротьбу місцевих племен з Хозарським каганатом, влада якого поширилась в цей час на народи Північного Причорномор'я. До цих пам'яток належать поодинокі поховання вождів і воїнів — Глодоси, Келегеї, Нові Сенжари та ін⁴. Відносно їх етнічної належності висловлювались різні думки, болгарські вчені вважають їх праболгарськими.

До цього ж часу відноситься відомий Перещепинський скарб. Останнім часом він привернув велику увагу у зв'язку з розшифруванням грецьких монограм на перснях, що входили до складу скарбу. Прочитання на одному з пернів імені хана Кубрата дозволило І. Вернеру визначити Перещепинський скарб як поховання Кубрата⁵. Подальшому вивченню скарбу були підведені підсумки на симпозіумі в м. Софія в 1989 р. Було підтверджено прочитання на одній з монограм імені Кубрата та прочитана друга монограма як «патрикіос Органа» (це були засновники об'єднання «Велика Болгарія» в Приазов'ї). Учасники симпозіуму дійшли до думки, що скарб був захований спадкоємцями Кубрата, можливо, сином Кубрата Батбаєм, який після розпаду «Великої Болгарії» лишився в причорноморських степах і мав постійні військові сутички з хозарами.

Значний інтерес становить також пам'ятка в с. Вознесенка на дніпрових порогах, що належить до цього ж періоду. Першовідкривач її В. А. Грінченко інтерпретував розкопану споруду як укріплений військовий табір з колективним похованням воїнів та вождів⁷. Болгарські дослідники припускають, що Вознесенка є похованням хана Аспаруха⁸. Проте це припущення не знайшло загального визнання. Згодом Вознесенка була інтерпретована А. К. Амброзом як поминальна пам'ятка тюркських племен.

Безперечно знахідки кінця VII — початку VIII ст. в степах Подніпров'я включали пам'ятки праболгар — в першу чергу Перещепинський скарб, можливо і деякі інші. Проте область з окремими пам'ятками кочових праболгарських племен не слід змішувати з територією держави Дунайської Болгарії. Тим більше, що територією кочування праболгар в згаданий період були і ще більш східні землі Подоння та Приазов'я. Зазначимо, отже, що наявні археологічні матеріали не дають ґрунтовних підстав для розширення території Дунайської Болгарії до нижнього Дніпра.

До середини VIII ст. відноситься формування салтово-маяцької культури аланів і праболгар. З виникненням цієї культури пов'язане осідання згаданих племен, що відбувалось в Подонні, Приазов'ї та далі на захід від цих земель до Дунайської Болгарії. Пам'ятки салтово-маяцької культури відомі і в степовому Подніпров'ї, правда, в невеликій кількості, що свідчить про нечисленність на-

селення в цьому районі. Ще в кінці VII ст. на дніпрових порогах на балці Канцерка був заснований аланами гончарний центр з виготовлення тарних глеків для перевозки води, який певно обслуговував кочовиків¹⁰. В Степовому Подніпров'ї було відкрито також кілька поодиноких поселень і поховань салтово-маяцької культури. Поселення зафіксовані розвідками в сс. Орлово, Стара Ігрень, п. IV, Перевізькі хутори; поховання були відкриті в сс. Вільноандріївка, Кам'янка-Дніпровська, Михайлівка, Велика Лепетиха, Софіївка¹¹.

Цікаво, що на деяких із поселень (Стара Ігрень, п. II) в культурі поєднувались риси як салтово-маяцьких, так і слов'янських пам'яток. Це пояснюється тим, що в області Дніпровського Надпоріжжя ще до розселення праболгар, в V-VII ст. мешкали племена пеньківської культури, що склали один з її локальних варіантів¹². Ці племена останнім часом пов'язуються з антами писемних джерел. Згодом на дніпрових порогах це населення змішалось з салтово-маяцьким, що осідало в цьому ж районі в невеликій кількості.

Союзи східнослов'янських племен VII-VIII ст. і держава Київська Русь, що сформувалась в IX ст., займали територію Лісостепу та лісову зони Східної Європи. Проте східні слов'яни проникали і в степову смугу, як наприклад, в Дніпровське Надпоріжжя. З'являються слов'янські поселення і в степах Дністро-Дунайського межиріччя. Зазначимо, що час і умови їх появи дослідниками визначаються по-різному.

Найбільш раннє поселення відкрите поблизу с. Червоноармійське на р. Карасулак, що впадає в оз. Ялпуг. Досліджувалось поселення при розкопках т. зв. Нижнього Траянова вала, який перекрив поселення з житлами. Дослідники валу вважають, що поселення належить до культури Іпотешть-Чурел VI-VII ст., а вал був споруджений слов'янським об'єднанням (Склавинією) до приходу на Дунай Аспаруха¹³. Подібне визначення поселення викликає сумнів. Ліпний посуд з жител, опублікований авторами, за його формами та орнаментом, характерний для культури Луки Райковецької і з'являється не раніше кінця VII — початку VIII ст. (в культурі Іпотешть-Чурел присутній посуд празького типу VI-VII ст.). Культура типу Луки Райковецької VIII — початку X ст., поширена на східнослов'янських землях від Середнього Подніпров'я до Закарпаття. Особливості цієї культури простежуються і далі на південь в слов'янських пам'ятках Болгарії. Болгарські вчені вважають, що земляні вали в Буджаку були споруджені праболгарами після приходу їх на Дунай¹⁴. Очевидно, уточнення часу Нижнього Траянова вала потребує подальших досліджень.

Друге поселення типу Луки Райковецької пізнього періоду цієї культури досліджене поблизу с. Шабо на Дністровському лимані. За характером археологічного матеріалу, зокрема ліпного і гончарного посуду, це поселення відноситься до IX — початку X ст. До цього ж часу відноситься велике поселення поблизу с. Богате, розташоване на південному узбережжі оз. Катлабух недалеко від одного з рукавів гирла Дунаю¹⁵. Як показали його дослідження, населення тут було змішаним, і включало як слов'ян, так і праболгар. На поселенні могли осісти давні мешканці степів, але можна припустити і новий приток праболгар

зі сходу до Дунаю, що мав місце на початку IX ст.¹⁶. Характер домобудівництва дозволяє також припустити шляхи переселення слов'ян до Дунаю. Можна думати, що в цю область проникали переселенці з різних слов'янських земель.

В літературі висловлювалась думка про колонізацію південної частини Дністро-Прутського межиріччя населенням з північного сходу Болгарії¹⁷. Ці переселенці принесли з собою оз півдня т. зв. балкано-дунайську культуру. У візантійських хроніках згадується подія, яка в певній мірі може бути пов'язана з припущенням про колонізацію Подунав'я з півдня. У 813 р. при взятті болгарою фортеці Адріанополь були захоплені в полон 10 тисяч його мешканців і поселені на землях Болгарії на Лівобережжі нижнього Дунаю, де вони несли сторожеву службу¹⁸. В 838 р. вони підняли повстання і організували втечу на батьківщину. Це свідчення цікаве тим, що стверджує наявність болгарських володінь на Лівобережжі нижнього Дунаю в IX ст. Не заперечуючи можливості переселення вихідців з правого берега Дунаю на лівий, зазначимо, що ця гіпотеза лишилась докладно не аргументованою, а час появи переселенців точно не визначений.

Матеріали поселення в Богатому дають підстави припускати, що до Дунаю проникали переселенці також і з північних областей. Напівземлянкове житло з нішами в стінах і глиняною піччю, вирізаною в материковому останці, дуже близьке житлам волинцівської і роменської культур Лівобережжя середнього Дніпра¹⁹. Причиною далекої міграції переселенців міг бути початок печенізького нашествия в кінці IX — на початку X ст. Два прямокутні житла на поселенні Богате, дуже видовженої форми, мають аналогії на північному заході — в Закарпатті і далі в Словачці і на слов'янських поселеннях IX-X ст. в Угорщині²⁰, міграція з північного заходу могла бути наслідком переміщення в кінці IX ст. на середній Дунай угорців, які в IX ст. займали межиріччя Дніпра і Серета.

В X ст. степові простори між Доном та Дунаєм захопили печеніги. Боротьба Русі з печенігами особливо загострилась в другій половині X ст. В 80-і роки X ст. князь Володимир для захисту від печенігів будує міста-фортеці по рікам Остер, Трубіж, Сула, Стугна. В цю оборонну систему входили і земляні укріплення — Змієві вали. Проте у першій половині X ст., за літописними даними, князь Ігор підтримував з печенігами мирні і навіть союзницькі відносини: в 915 р. він провів з ними мирні переговори, а в 994 р. печеніги брали участь в поході Ігоря на Візантію. За договорами Русі з Візантією 907 р., 911 р. та 944 р. Північне Причорномор'я знаходилося під контролем Русі. Тому в першій половині X ст. склались сприятливі умови для нового розселення слов'ян в степову зону. Очевидно, саме цими факторами пояснюється мешкання слов'янського населення в цей час в степовій смузі. Група слов'янських поселень X ст. з елементами салтовб-маяцької культури відома в Дніпровському Надпоріжжі поблизу сс. Перше Травня, Мар'івка, Олексіївка, Петро-Свистунове, Перун, а на нижньому Дніпрі в с. Зміївка²²,

В цей же час збільшується кількість слов'янських поселень в степах Дністро-Дунайського межиріччя. Враховуючи дані розвідок тут виявлено 73 по-

селення²³. Як уже зазначалось, ці поселення згадуються в літературі під географічною назвою балкано-дунайських. Дискусійним є датування цих пам'яток. Є дослідники, які датують їх надто широко, не показуючи еволюції культури в цей період — VIII — X ст. (Г. Ф. Чеботаренко)²⁴, кінцем VIII — початком XI ст. (В.І. Козлов)²⁵. Аналіз керамічних матеріалів поселень дозволяє уточнити хронологію цих пам'яток. Як зазначалось, окремі поселення були датовані IX — початком X ст. (Шабо, Богате). Основна ж частина поселень може бути віднесена до X — початку XI ст. про це свідчить керамічний матеріал поселень — переважання посуду із складним профілюванням верхньої частини ("манжетовидні" та «фігурні» вінця). Це є середньовічний слов'янський посуд, характерний як для південних областей Київської Русі²⁶, так і для міст Болгарії X ст., зокрема Преслава і Сілістри²⁷. З'являється цей посуд у другій половині IX ст. і набуває значного поширення у X ст.

Згадані автори (Г. Ф. Чеботаренко, В. І. Козлов) вважають, що балкано-дунайські або південнослов'янські, з одного боку, і східнослов'янські пам'ятки, з другого боку, мають значні відмінності, які дозволяють визначити їх носіїв. Між тим, серед жител обох груп пам'яток були поширені близькі типи, такі як напівземлянки з глиняними або кам'яними печами і вогнищами²⁸. Особливості кераміки балкано-дунайських пам'яток зустрічаються і в південних областях Київської Русі — в Північній Буковині, на Південному Бугу і в деяких інших районах²⁹. Тому можна припустити, що серед переселенців до Дунаю, яких збільшилось у X ст., були вихідці із східнослов'янських областей. Тим більше дані писемних джерел підтверджують таке припущення. Мова йде про згадку давньоруських літописів про переселення уличів з Дніпра між Буг і Дністер в першій половині X ст.³⁰. Збільшення населення в Подністров'ї могло привести до часткового відселення уличів і тиверців за Дністер. Це підтверджується літописною згадкою, що уличі і тиверці «приседяху к Дунаєви»³¹. Є і археологічні підтвердження тому, що на придунайських поселеннях мешкали уличі і тиверці. Про це свідчить поширення на поселеннях X ст. напівземлянкових жител з печами-кам'янками, характерних для уличів і тиверців.

Збільшення кількості слов'янського населення в Північно-Західному Причорномор'ї могло бути пов'язане із встановленням постійного торгового шляху з Києва в Константинополь, описаного Константином Багрянородним. В цьому описі згадуються зупинки військово-торгових флотилій русів по Дніпру і на узбережжі Чорного моря. Цікаво, що в деяких місцях зупинок флотилій відомі давньоруські поселення — на острові Хортиця і на острові Березань. Одна із зупинок знаходилась в гирлі Дністра, де розташоване поселення Шабо і ще кілька поселень. Ці селища, де можна було відпочити і запастися продуктами, були корисні флотиліям, а з другого боку, привертати до цих місць слов'ян-переселенців.

Особливістю степових слов'янських поселень X ст., як і раніше була наявність в їх культурі більш або менш значних елементів салтово-маяцької культури. Це свідчить про те, що на поселеннях даного регіону продовжували осідати нащадки праболгар. Нашестя печенігів розорило селища салтово-маяць-

кої культури і привело до розселення їх жителів в різних районах Східної Європи, Частина цього населення осіла поблизу Дунаю.

П. Коледаров, зазначаючи, що печеніги були союзниками Болгарії, на цій підставі вважає, що північно-східний кордон Болгарії і в X ст. проходив по течії нижнього Дніпра. Проте в писемних пам'ятках знаходимо інші свідчення про північно-східний рубіж Болгарії в X ст. Називаючи міста Північно-Західного Причорномор'я, Константин Багрянородний згадує Білгород-Дністровський на Дністровському лимані: «...по цей бік ріки Дністра, в краї, зверненому до Болгарії, біля переправ через цю ріку, є пусті фортеці: перша фортеця названа пачінакітами Аспрон (грецьке Біла), оскільки її камені здаються зовсім білими...»³³. Тобто, правий беріг Дністра уже не знаходився в Болгарії, а лише був «звернений» до неї. В іншому місці своєї праці автор зазначає, що землі Болгарії починаються від Дунаю: «Від Селіни де вони не бояться нікого... вступивши в землю Болгарії, входять в гирло Дуная»³⁴.

Підсумуємо наведені дані писемних і археологічних джерел відносно пограниччя Болгарії і Русі. В VII-IX ст. північно-східним рубежем Болгарії, очевидно, був нижній Дністер. В X ст. рубіж Болгарської держави перемістився на південь, він проходив в пониззі Дунаю. Встановлення, починаючи з середини IX ст., постійного торгового шляху з Русі до Візантії і згодом можливе проникнення до Дунаю уличів і тиверців, підвладних Русі, привело в першій половині X ст. до посилення економічного і політичного впливу Русі в Північно-Західному Причорномор'ї і на Нижньому Дунаї.

Примітки

¹ *История на България. Първа Българска държава.* — Т. 2. — София, 1982. — С. 84-104.

² *Коледаров П.* Политическа география на средновековната Българска държава. Първа част. От 681 до 1018 г. — София, 1979.

³ *Литаврин Г. Г.* Рождение государства Болгария и его борьба с Византийской империей // Краткая история Болгарии. — М., 1987. — С. 45.

⁴ *Орлов Р. С., Смиленко А. Т.* Погребения кочевников и клады эпохи раннего средневековья // Археология Украинской ССР. — Т. 3. — К., 1986. — С. 229-231.

⁵ *Werner Joachim.* Der Grabfund von Malaja Perescepina und Kuvrat, Kagan der Bulgaren. — München, 1984.

⁶ *Плетнева С. А.* Симпозиум «Сокровище хана Кубрата. Культура болгар, хазар, славян» (София, сентябрь 1989 г.) // СА. — 1990. — № 4. — с. 289, 290.

⁷ *Грінченко В. А.* Пам'ятка VIII ст. коло с. Вознесенки на Запоріжжі // Археологія. — 1950. — Т. III.

⁸ *Ваклинов Ст.* Формироване на старо-българската култура. — София, 1977. — С. 37.

⁹ *Амброз А. К.* О Вознесенском комплексе на Днепре: вопрос интерпретации // Древности эпохи великого переселения народов V-VII вв. Советско-венгерский сборник. — М., 1982.

¹⁰ *Сміленко А. Т.* Слов'яни та їх сусіди в Степовому Подніпров'ї (II-XIII ст.) — К., 1975. — С. 118-157.

¹¹ *Там же.* — С. 82, 158, 159.

¹² *Приходнюк О. М.* Основные итоги изучения пеньковской культуры // Acta Archaeologica Carpathica. — Т. XXIV. — С. 103.

- ¹³ Чеботаренко Г. Ф., Субботин Л. В. Исследования Трояновых валов в Днестровско-Дунайском междуречье // Древности юго-запада СССР.— Кишинев, 1991.— С. 140, 144.
- ¹⁴ Димитров Д. Прабългарите по Северното и Западно Черноморие.— Варна, 1987.— С. 185-192.
- ¹⁵ Смиленко А. Т., Козловский А. А. Поселения у сел Шабо и Богатое // Днестро-Дунайское междуречье в I — начале II тыс. н. е.— К., 1987.— С. 98-110.
- ¹⁶ Плетнева С. А. Древние болгары в бассейне Дона и Приазовья // Плиска-Преслав.— София, 1981.— 2.— С. 17,18.
- ¹⁷ Чеботаренко Г. Ф. Калфа — городище VIII-X вв. на Днестре.— Кишинев, 1973.— С. 87.
- ¹⁸ Краткая история Болгарии.— С. 50,58.
- ¹⁹ Юренко С. П. Домобудівництво населення Дніпровського Лівобережжя в VIII-X ст. // Археологія.— 1984.— 45.— С. 38-44.
- ²⁰ Пеняк С. J Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття VI-XIII ст.— Київ.— 1980.— 22, 39-41;
Budinsky-Kricka. V. Slovanske osidlenie na Severovychodnom Slovensku // SLA. IX. 1-2.— 1961.— С. 347-390;
Erdelyi., Szimonova E. Ausgrabungen in der Gemarkung von Vasarosnameny-Gergelyugornya // Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 39,1987.— S. 289-293.
- ²¹ Кучера М. П. Змиевы валы Среднего Поднепровья.— Киев, 1987.— С. 82.
- ²² Смиленко А. Т. Слов'яни та їх сусіди в Степовому Подніпров'ї.— С. 163.
- ²³ Смиленко А. Т., Козловский А. А. Средневековые поселения в приморской части Днестро-Дунайского междуречья // Днестро-Дунайское междуречье в I — начале II тыс. н. е.— Киев, 1987.— С. 68,69.
- ²⁴ Чеботаренко Г. Ф. К вопросу об этнической принадлежности балкано-дунайской культуры в южной части Прутско-Днестровского междуречья // Этническая история восточных романцев.— М., 1979.— С. 99, 100.
- ²⁵ Козлов В. И. Население степного междуречья Дуная и Днестра конца VIII— начала XI веков н. э. (балкано-дунайская культура):— Автореф. дис... канд. ист. наук: Ленинград, 1991.— С. 12.
- ²⁶ Толочко П. Л. Ремесленное производство. Гончарное дело // Новое в археологии Киева.— Киев.— 1981.— С. 298-301.— Рис. 131;
Тимошук Б. О. Давньоруська Буковина.— К., 1982.— с. 18, 19.— Рис. 4.
- ²⁷ Станчев С. Домашнята керамика от Преслав // Раскопки и проучвания.— София, 1949. III.— С. 131-137;
Angelova St. Sur la caracteristiqu de la ceramique du haut moyen age provenant de Drastar (Silistra // Dobrudza. Etudes ethno-culturelles. Sofia.— 1987.— P. 95-104.
- ²⁸ Балабанов Т. П. Массовое жилище в Плиске (VIII-XI вв.) // Труды V Международного конгресса археологов-славистов.— Т. 2.— К., 1988.— С. 11-15.
Смиленко А. Т., Юренко С. П. Восточные славяне в VIII-IX вв. Типы жилищ и хозяйственных построек // Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период.— К., 1990.— С. 266-273.
- ²⁹ Тимошук Б. О. Слов'яни Північної Буковини.— К., 1976.— С. 27-29;
Хавлюк П. І. Дрєвньоруські городища на Південному Бузі // Слов'янорусські старожитності.— К., 1969.— С. 157-161.
- ³⁰ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов.— М.— Л., 1950.— С. 109.
- ³¹ ПВЛ.— Ч. I.— М.— Л., 1950.— С. 14.
- ³² Смиленко А. Т. К изучению локальных особенностей культуры союзов восточнославянских племен VIII-X вв. // Древние славяне м Киевская Русь.— К., 1989.— С. 109-110.
- ³³ Константин Багрянородный. Об управлении империей.— М., 1991.— С. 157.
- ³⁴ Там же.— С. 51.
- ³⁵ Сахаров А. Н. Дипломатия древней Руси IX — первая половина X в.— М., 1980.— С. 59-75.